

ПОСИЛАННЯ

1. Максимов Е.В., Петровская Е.А. Древности скифского времени Киевского Поднепровья. – Полтава, 2008. – 126 с.
2. Костенко Ю.В. Археологичні пам'ятки Середнього Потруб'яжя. – Переяслав-Хмельницький, 2015. – 550 с.
3. Лінка Н.В. Роботи експедиції «Великий Київ» за 1947 р. // Археологичні пам'ятки УРСР. Ранні слов'яни і Київська Русь: матеріали польових досліджень Інституту археології Академії наук Української РСР за 1947–1949 рр. – К., 1952. – Т. 3. – С. 39–53.
4. Лысенко С.Д. Новые памятники подгорцевской группы милоградской культуры на Киевщине // Археологичні пам'ятки Фастівщини: Матеріали та дослідження. До 75-річчя Надії Михайлівни Кравченко. – Київ – Фастів, 2010. – № 26–27. – С. 106–127.
5. Ілліньська В.А. Скифські сокири // Археологія. – К., 1961. – XII. – С. 27–52.
6. Петровська Є. Підгірцівські пам'ятки Київського Подніпров'я // Археологія. – К., 1971. – Вип. 2. – С. 9–22.
7. Даниленко В. Дослідження пам'яток підгірцівського та бобринського типів на Київщині в 1950 р. // Археологичні пам'ятки УРСР. Доба раннього заліза, епоха міді-бронзи, неоліт і палеоліт. – К., 1956. – Т. 4. – С. 5–16.
8. Гончар В.М. Нові пам'ятки доби раннього заліза на території сучасного Києва // Археологія. 1997. – Вип. 1. – С. 149–155.
9. Хомчик М.О., Шовкопляс Г.М. Знахідки ранньої пори залізного віку з Києва (із збірок Державного історичного музею УРСР) // Археологія. – К., 1984. – Вип. 46. – С. 80–86.
10. Бабенко Л.І., Шелехань О.В. Кинджали з сегментоподібним перехрестям у зібранні Харківського історичного музею // Археологія. – К., 2015. – Вип. 4. – С. 77–91.
11. Видзиля В.І., Полин С.В. Скифский царский курган Гайманова могила. – К., 2012. – 752 с.
12. Лобай Б.І. Кургани скифского часу на Винничині // Археологія. – К., 1977. – Вип. 21. – С. 77–84.
13. Рассадин С.Е. Милоградская культура: ареал, хронология, этнос. – Минск, 2005. – 106 с.
14. Жаров Г., Жарова Т. Археологическая разведка на Черниговщине // Археологичні відкриття в Україні 2000–2001 рр. – К., 2002. – С. 116–118.
15. Лошенко М.І. Городища Милоградской культуры на территории Беларуси. – Минск, 2011. – 408 с.
16. Жаров Г.В., Жарова Т.Н. Охранные археологические исследования на Черниговщине // Археологичні відкриття в Україні 1999–2000. – К., 2001. – С. 104–106.
17. Жаров Г.В. Дослідження в басейні р. Снов // Археологичні дослідження в Україні в 1991 р. – Луцьк, 1993. – С. 29–30.
18. Жаров Г.В., Майборода Т.М. Дослідження на багатощаровому поселенні Новослівка – 3 біля Чернігова // Археологичні дослідження в Україні 1993 р. – К., 1997. – С. 47–48.
19. Шидловський П.С., Лисенко С.Д., Кириленко О.С., Сорокун А.А., Пічкур Є.В. Первісна археологія Нижнього Подесення. – Київ – Ніжин, 2016. – 344 с.
20. Жарова Т.Н., Жаров Г.В., Терпиловський Р.В. Дослідження в зоні новобудов на Чернігівщині // Археологичні відкриття в Україні 2000–2001 рр. – К., 2002. – С. 118–120.

Ржевуская С.С. К вопросу о северо-восточной границе ареала подгорцевской группы памятников

Статья посвящена анализу имеющихся материалов подгорцевской группы памятников эпохи раннего железа и поиску северо-восточной границы их распространения. Также рассмотрен вопрос их хронологической и территориальной связи с памятниками милоградской культуры Подесенья.

Ключевые слова: подгорцевская группа памятников, милоградская культура, ранний железный век, Подесенья.

Rzhevuska S.S. About the northeastern border of species distributoin of the Pidhirtsivska group of sites

The article is related to the analysis of the available materials of the Pidhirtsivska group of sites of the Early Iron Age and the searching of the northeastern border of its species distribution. Also, was considered the question of its chronological and territorial connection with the sites of Mylohrad culture of the Desna.

Key words: Pidhirtsivska group of sites, Mylohrad culture, Early Iron Age, the Desna.

10.03.2019 р.

УДК 904(477)

О.О. Махота

**АНАЛІЗ ПЛІНФИ, ЗАФІКСОВАНОЇ IN-SITU,
З КАМ'ЯНОГО МУРУ XII СТ.
КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОГО МОНАСТІРЯ
(ДОСЛІДЖЕННЯ 2018 Р.)**

Стаття присвячена аналізу плінфи in-situ фортифікаційної споруди XII ст, дослідженої у 2018 р. на території Митрополичого саду Києво-Печерського монастиря. З'ясовано морфологічний склад будівельного матеріалу та виділені його основні розміри.

Ключові слова: плінфа, in-situ, будівельні матеріали, Київська Русь, архітектура, Києво-Печерська лавра.

Актуальність дослідження полягає у необхідності детального вивчення давньоруського будівельного матеріалу з кам'яного муру XII ст.

Історію дослідження залишків кам'яної споруди XII ст на території сучасного Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника умовно можна розділити на 3 етапи [1, с. 184]:

1-й етап: дослідження 1951 р. В. Богусевичем в межах Митрополичого саду та з північного і південного боків Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерської лаври було виявлено залишки давньоруської оборонної стіни XII ст.

2-й етап: археологічні нагляди. Залишки фортифікаційної споруди було відкрито в двох місцях у 1991–1992 рр. В. Харламовим уздовж внутрішньої площини західного кута фортечної стіни XVII ст. та у 2007 р. С. Балакіним з північного боку Троїцької церкви.

3-й етап: у 2018 р. (розкопки С. Тараненко) на території Митрополичого саду у п'яти траншеях (2 – на місці досліджень В. Богусевича та 3 – вперше) відкрито залишки фундаментів та стіни XII ст. різного ступеню збереженості.

Під час розкопок було зібрано і досліджено 1178 фрагментів давньоруських будівельних матеріалів: плінфи, каміння, валунів залізного пісковика. З них – 283 фрагменти плінфи, зафіксованої in-situ. Основні критерії аналізу: формат (розміри, товщина) зразка, колір, склад і якість глини після випалу, кількість домішок, наявність технологічних відміток тощо. Найважливішим у атрибуції плінфи різних часових проміжків є її формат. У конструкції муру подані для аналізу зразки являли собою забутовку внутрішнього простору стіни між двома рядами фасадної регулярної кладки. Забутовка – масив фрагментів плінфи різночасових проміжків з різним камінням і вапняним розчином. Механічним способом було виміряно розміри будівельних матеріалів. У зв'язку зі специфікою робіт на об'єктах «на місці» (плінфа була частково заглибленою у землю) інформативність несе лише товщина зразка. Цей критерій є основним для точного датування зразків. Існує залежність між товщиною плінфи та часом побудови монументальної споруди: чим товщий виріб – тим пізніше він був створений [2 с. 41]. Так, для зодчества Києва XI–XII ст. характерні матеріали завтовшки від 3,5 до 4,5 см. Вже у кінці XII – початку XIII ст. цей показник складав від

4,0 до 5,0 см (подекуди до 6,0 см через масивні глиняні натікання на поверхності по боках). Під час дослідження давньоруського муру було виявлено зразки наступної товщини: 3,0–3,5 см – 18 од. (6% від загальної кількості опрацьованого матеріалу (далі – аналогічно), 3,6–3,9 см – 34 од. (12%), 4,0–4,5 см – 95 од. (34%), 4,6–4,9 см – 48 од. (17%), 5,0–5,5 см – 32 од. (11%), 5,6–6,0 см – 7 од. (3%), не вдалося визначити – 49 од. (17%).

Важливим критерієм для аналізу та атрибуції плінфи є вид глини зразка:

- 207 од. (68%) зразків виготовлені з каолінової глини – осадової глинистої породи, у складі якої переважає мінерал каолініт. Колір білий, з домішками (жовтий, рожевий, персиковий, буруватий, зеленуватий та ін.). Має гідрофільні властивості. З водою утворює пластичне тісто, жирне на дотик, мало набухає, мало чутливе при змішуванні та випалі. В Україні поклади каолінів виявлено на значних площах Українського щита [3]. Найчастіше використовувалася у XI – на початку XII ст. на території Київської Русі як матеріал для виготовлення плінфи монументальних споруд, пізніше – для виготовлення керамічних та фаянсових виробів.

- 70 од. (31%) з глиняно-слюдистого сланцю (червоних осадкових глин) – це щільна сланцювата глиниста порода, яка складається переважно з каолініту або інших глинистих мінералів, гідролуод, хлориту, а також кварцу, польових шпатів, карбонатів, органічних вуглистих речовин, а іноді сульфідів заліза. Сланці не розмокають у воді.

- 2 од. (1%) з алевритової глини – дрібнозернистої пухкої осадової гірської породи.

- 6 од. (2%) не вдалось визначити.

За П. Раппопортом, лише у XII ст. зодчі почали використовувати глини різних сортів. Зазвичай пам'ятки склалися з однорідних матеріалів, проте зустрічаються й такі, що зроблені з декількох сортів глини. Це, наприклад, церква «Стара кафедра» у Володимирі-Волинському, де 70% плінфи були червоного кольору, а 30% – світло-жовтого [4, с. 8].

Важливою структурною одиницею будівельних матеріалів, яка відповідала за її міцність, є кількість домішок. Зазвичай на давньоруських пам'ятках зустрічається плінфа з домішками кварцу, піску, глини іншого виду, алевроліту, польового шпату і окислів заліза. На пам'ятці вони розподіляються наступним чином:

- з незначними домішками глини – 45 од. (20%);
- з незначними домішками кварциту – 28 од. (14%);
- з незначними домішками глини і кварциту – 4 од. (1%);
- без природних і штучних домішок – 185 од. (66%).

За кольором переважає плінфа персикового кольору, яка складає 112 од. (38%) від загальної кількості матеріалів. Частина зразків теракотового і бежевого кольорів складає відповідно 61 од. (28%) та 40 од. (17%). Будівельний матеріал інших кольорів – 51 од. (17%). Така кольорова гама пов'язана з різним вмістом каоліну в глині і характерна для пам'яток домонгольського часу на тери-

торії усїєї Київської Русі.

Також, одним з методів датування вважають технологічні сліди на поверхнях плінфи. Технологічними прийнято вважати відбитки, які лишилися на сирці під час формування, сушки чи випалу: сліди від формувальної коробки, напливні бортики, сліди від дерев'яної підкладки, сліди від відсутності підкладки, відбитки дерева від формувальної рамки та ін. До них прираховують і відбитки тварин, людей, рослин, природніх явищ, які відобразилися на сирій глині внаслідок просушування партій будматеріалу на відкритому повітрі. На досліджених зразках чітко проглядаються:

- сліди вапняно-цем'яного розчину – 15 од. (29%);
- сліди від формувальної коробки – 11 од. (21%);
- напливні бортики – 5 од. (10%);
- мікросліди від протягування правила – 10 од. (20%);
- інші сліди (дощу, трави, лап тварин) – 10 од. (20%).

У північній стінці розкопу, у потужному (до 5 см) шарі вапняно-цем'яного розчину, було зафіксовано 2 од. фасадної кладки. Зробивши попередню реконструкцію форми муру, можна припустити, що для зовнішньої кладки використовували спеціально виготовлену плінфу. Її можна охарактеризувати наступним чином: це малоформатна плінфа, сформована з каолінової глини, без природніх та штучних домішок, персикового чи бежевого кольору розміром 26–28 x 18–21 x 4,0–4,5 см.

За типологією Д. Йолшина [5, с. 107–111] зразки, знайдені під час досліджень 2018 року, можна віднести до Типу III – а саме до підтипу III. 3. Тип III, характерний для усіх київських пам'яток XII ст., вперше фіксується у кладках Успенського собору (1073–1077 рр.). Вона простежується до 1197 р. у церкві Апостолів у Білгороді, аналогії з якою проводив В. Богусевич [6, с. 42] під час першого відкриття стіни у Митрополичому саду КПЛ. До нього належить великоформатна плінфа, сформована в нерозбірній формі – жорсткому ящику без дна. Основними ознаками цього типу формування є поперечні сліди на торцях, сліди підсіпки піском на нижній постільній поверхні (часто не рівній), натікання на торцях з боку нижньої постелі. До підтипу III. 3 автор відносить плінфу бежевого, рожевого, червоного кольору. Важливою рисою є «вдавлені бортики» – рівні вдавлення на верхній постільній поверхні уздовж одного або декількох торців, навмисно відтиснуті, ймовірно, бічною частиною формувальної рамки. Можливо таким чином майстри намагалися вирівняти закраїни, що утворилися при знятті прольотки з сирцю. Результатом цього вдавлення є часті сліди натікання з боку верхньої постелі. Від інших цей підтип відрізняється значно меншим форматом: 28–32 x 24–26 x 4,5–6,5 (за М. Холостенком та Г. Івакіним) [7, с. 110; 8, с. 67]. Він характерний для невідзначеного в літописі ремонту південно-західного кута Десятинної церкви, а також зовнішніх стін давньоруської трапезної в Києво-Печерському монастирі. Плінфа, знайдена під час досліджень 2018 р., вписується в хронологічні рамки, запропоновані у даній класифікації.

Завдяки проведеному дослідженню можна припустити, що для забутовки внутрішнього простору верхньої частини стіни користувалися будівельними матеріалами, які залишилися після зведення більш ранніх монументальних споруд Києво-Печерського монастиря (Успенський собор, давньоруська Трапезна церква [2, с. 463-464]), та спеціально виготовленою для будівництва мурів плінфою. Про це свідчить відсоткове співвідношення показників товщини складу будівельного матеріалу і технологічні відмітки на давньоруській цеглі. Максимальне розширення дослідження пам'ятки у майбутньому дозволить детальніше вивчити і уточнити дані про будівельний матеріал кам'яного мурі XII ст.

ПОСИЛАННЯ

1. Махота О.О. Аналіз плінфи оборонних мурів Києво-Печерського монастиря (за даними розкопок 1951–2018 рр.) // І Всеукраїнський археологічний з'їзд: Програма роботи та анонсу доповідей (Ніжин, 23–25 листопада 2018 р.). – К.: ІА НАНУ, 2018. – 196 с.
2. Ёлшин Д.Д. Древнерусская плинфа: технология и типология // Труды IV(XX) Всероссийского археологического съезда в Казани. Том III. // Казань: «Отечество». – 2014. – 462 с.
3. Глина – сировина керамічної промисловості, матеріал для виробництва художніх виробів та творів вжиткового мистецтва. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua.textreferat.com/referat-21052-3.html>.
4. Раппопорт П.А. Строительное производство Древней Руси X–XIII вв.. – СПб.: Наука, 1994. – 160 с.
5. Ёлшин Д.Д. Киевская плинфа X–XIII веков: опыт типологии // Культурный шар. Статті на пошану Гліба Юрійовича Івакіна. – К.: Лаурис, 2017. – 469 с.
6. Асеев Ю.С., Богусевич В.А. Военно-оборонні стіни XII ст. Києво-Печерської лаври // Вісник Академії архітектури УРСР. – 1951. – № 4. – С. 39–45.
7. Холостенко М.В. Успенский собор Печерского монастыря // Стародавний Київ. – К.: 1975. – С. 107–170.
8. Ивакин Г.Ю. О строительных материалах памятников Киева XII века // Архитектурно-археологический семинар: из истории строительной керамики средневековой Восточной Европы. – СПб., 2003. – С. 66–70.

Махота Е.О. Анализ плинфы, зафиксированной in-situ, с каменной стены XII в. Киево-Печерского монастыря (исследования 2018 г.)

Статья посвящена анализу плинфы in-situ фортификационного сооружения XII в., исследованного в 2018 г. на территории Митрополичьего сада Киево-Печерского монастыря. Выяснено морфологический состав строительного материала и выделены его основные размеры.

Ключевые слова: плинфа, in-situ, строительные материалы, Киевская Русь, архитектура, Киево-Печерская лавра.

Makhota. O.O. Analysis of the Old Rus brick «in-situ» from stone wall of the XII-th century of Kyiv-Pechersk Monastery (archeological research of 2018)

The article is devoted to the analysis of an Old Rus brick (plinthos) in-situ fortification structure of the XII century, investigated in 2018 at the territory of the Metropolitan garden of the Kyiv-Pechersk Monastery. The morphological composition of building material and its main dimensions are determined.

Key words: Old Rus brick, in-situ, building materials, Old Rus, architecture, Kyiv-Pechersk Monastery.

20.02.2019 р.

УДК 738.3:688.72–029:903.27:39(470+571)

В.І. Троцька

ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ГЛИНЯНОЇ ІГРАШКИ В ОБРЯДОВОСТІ ДАВНЬОРУСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ

Стаття присвячена історії дослідження глиняної іграшки в обрядовості давньоруського населення. На основі археологічних матеріалів, писемних, етнографічних джерел з'ясовано, що глиняні іграшки в давньоруські часи могли виконувати дві функції: ігрову й ритуальну. Подане описання іграшок у вигляді антропоморфних та зооморфних статуеток, фантастичних істот, писанок, глиняних брязкалець, що свідчить про їх зв'язок із релігійним культом. Окреслено використання іграшок як оберегів, за допомогою яких намагалися відлякувати злі сили від людей, охороняти житло.

Ключові слова: давньоруське населення, історія дослідження, антропоморфні, зооморфні статуетки, писанки, брязкальця, обереги, обрядовість.

Глиняні вироби упродовж тривалого історичного періоду посідали важливе місце у традиційно-побутовій культурі давнього населення. Окрім приготування, споживання їжі, зберігання, перевезення продуктів харчування, вони були обов'язковим компонентом магічної практики у житті давньоруської людини, відігравали провідну роль у ритуалах, пов'язаних з усіма життєвими процесами (від народження до смерті). Обмеженість бази писемних джерел, у яких фігурують глиняні вироби, говорить про те, що найбільш інформативними для їх вивчення є археологічні пам'ятки. Знайдені артефакти дають можливість реконструювати соціальні, демографічні, етнокультурні та духовні зміни, що відбувалися в давньоруському суспільстві [6].

Серед глиняних виробів X–XIII ст. вагоме місце у житті давньоруського населення посідала глиняна антропоморфна й зооморфна пластика, яка і до сьогодні залишається однією з малодосліджених категорій археологічного матеріалу. Цей тип кераміки дослідники називають «глиняна іграшка» та стверджують про її багатофункціональне призначення. Науковці зазначають, що давньоруські гончарі створювали її для здійснення язичницьких релігійних обрядів, переважно жертвоприношень, і лише у другу чергу – для дитячої гри [24, с. 362, 355–356; 7, с. 452; 16, с. 290–291, 293].

Мета даного дослідження – на основі публікацій науковців з'ясувати роль глиняної іграшки в обрядовості давньоруського населення. Зауважимо, що розрізнити, яка саме з них призначалася для релігійної обрядовості, а котра для дитячих забав, зараз дуже важко [23]. Відповідно до слов'янської міфології, дрібна антропоморфна та зооморфна пластика була безпосередньо пов'язана з аграрними та скотарськими культями. Зокрема, жіночі статуетки були відомі ще з трипільських часів та символізували образи антропоморфних божеств [20, с. 265]. Дослідниця трипільської культури А.П. Погожева вважала, що головними функціями цих статуеток в язичницькі були наступні: охорона будинку з усіма його